

Pavle Antonijević¹

International University College of Turin

Primena teorije građanske neposlušnosti analizom radničkih štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji (1958–1980)

SAŽETAK

U radu se analiziraju radnički štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji primenom teorije građanske neposlušnosti. Cilj istraživanja je pokušaj sagledavanja radničkih štrajkova identifikacijom pojedinih elemenata građanske neposlušnosti. Razmatraju se brojna pitanja u vezi legalnosti akcije, njene nenasilne prirode i javnog karaktera. Teorijski okvir istraživanja prati dominantno shvatanje pojma građanske neposlušnosti, koje taj čin definiše kao otvoreno i nenasilno kršenje zakona u činu apela na javno shvatanje morala. Međutim, kod određenih aspekata pristupano je uz uvažavanje razlika među pojedinim tradicijama u okviru ove teorije. Istraživanjem je utvrđeno da se radnički štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji mogu značajnim delom tretirati kao svojevrсни oblik građanske neposlušnosti. Način razumevanja građanske neposlušnosti u okviru demokrat-skog krila Šermanove podele, posebno pogoduje ovoj tezi.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, socijalizam, radnički štrajkovi, građanska neposlušnost

1 Kontakt: antonijevic.pavle@gmail.com

1. UVOD

Predmet ovog istraživanja je analiza radničkih štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji iz ugla teorije građanske neposlušnosti. Zanimljiva podudarnost štrajkova u Jugoslaviji sa bazičnim obeležjima građanske neposlušnosti (poput ilegalnosti i nenasilnog karaktera) osnovni je motiv za pokretanje ovog pitanja. Uz korišćenje relevantnih socioloških istraživanja iz perioda tokom i nakon socijalizma, štrajkovima se pristupa iz ugla najpoznatijih teoretičara građanske neposlušnosti. Metod koji je korišćen zasnovan je na identifikaciji osnovnih elemenata teorije građanske neposlušnosti na praktičnom slučaju radničkih štrajkova, korišćenjem podataka prikupljenih u nizu socioloških istraživanja.

Hronološki okvir istraživanja obuhvata period od prvog potvrđenog štrajka, 1958. godine, i prati sve štrajkove do 1980, kada, usled društvene i ekonomske krize, započinje nova etapa u istoriji štrajkova u Jugoslaviji. Tada dolazi i do strukturalne promene štrajkova (njihov broj, intenzitet, broj učesnika, zahtevi, efikasnost), kao i samog socijalističkog sistema, koji počinje da se transformiše usled krize (Novaković 2007, 117).² Period od 1958. do 1980. godine Nada Novaković (2015: 119) naziva „prvim talasom“ štrajkova, dok „drugi talas“ obuhvata poslednju deceniju postojanja socijalističke Jugoslavije. Ovakva podela štrajkova na dve faze je prihvaćena u istraživanju.

1.1. Prethodna istraživanja i teorijski okvir

Neophodno je za početak naglasiti na koji način se u istraživanju pristupa teoriji građanske neposlušnosti. Teorija građanske neposlušnosti ne čini jedinstvenu školu mišljenja sa potpunim konsenzusom među teoretičarima oko definicije i osnovnih obeležja. Jedan od značajnijih teoretičara građanske neposlušnosti, Vilijam Šerman (William E. Scheuerman), identifikuje četiri glavne tradicije (škole) u okviru kojih se misao o građanskoj neposlušnosti kretala. U pitanju su religijsko-spiritualna, liberalna, demokratska i anarhistička tradicija (Scheuerman 2018, 5–8).

U radu se nastoje primeniti najšira mesta preklapanja svih ovih tradicija, poput toga da su sve one saglasne da građanska neposlušnost podrazumeva otvoreno kršenje zakona. Ipak, istraživanje se prvenstveno oslanja na liberalnu i demokratsku tradiciju u okviru teorije građanske neposlušnosti. Polazište je Rolsova (John Rawls) definicija građanske neposlušnosti, koju je on predstavio u svojoj *Teoriji pravde* (*A Theory of Justice*, 1971). Nadograđujući se na shvatanje Huga Badua (Hugo Bedau) iz 1961. godine (1961: 661), Rols smatra da je gra-

2 Isto smatra i Predrag J. Marković koji navodi da su „sve do osamdesetih preovlađivali kratki štrajkovi“, a da su osamdesete bile „zlatno doba štrajkova“ kada su oni „prihvaćeni u društvu kao legitimni izraz nezadovoljstva“ (Pavlović i Marković 2013, 310).

đanska neposlušnost „javni, nenasilni i savesni politički čin koji se suprosta-
vlja zakonu, a obično je učinjen sa ciljem da se promeni zakon ili politika vlade”
(Rawls 1999, 320). Po njegovom ubedeđu, neophodno je da društvo bude de-
mokratsko ili bar „približno pravednom uređenju” (Rawls 1999, 319). Polazna
tačka istraživanja je da jugoslovensko društvo ispunjava ovaj zahtev. Označiti
jugoslovenski društveno-politički sistem za potpuno nedemokratski, po našem
uverenju, bilo bi pojednostavljivanje njegove složene prirode.³ Sama činjenica
da je dolazilo do značajnog broja štrajkova, kao i da država nije primenjivala
represivni aparat da ih suzbije, dovoljno je da ovaj preduslov bude zadovoljen.⁴
Takođe, njegov preduslov po kojem je neophodno da „građani priznaju i pri-
hvataju legitimitet Ustava” u slučaju jugoslovenskih radničkih štrajkova tako-
đe je ispunjen (Rawls 1999, 319).

U istraživanju su konsultovani radovi i drugih relevantnih teoretičara
koji su uglavnom ostali na Rolsovom tragu, poput Jirgena Habermasa (Jürgen
Habermas) i Ronalda Dvorkina (Ronald Dworkin). Međutim, rad je značaj-
nim delom zasnovan i na demokratskoj tradiciji u okviru teorije građanske ne-
poslušnosti, koju predvode istaknuti društveni teoretičari, poput Hane Arent
(Hannah Arendt) i Hauarda Zina (Howard Zinn). Kroz najveći deo rada, obe
teorije su u podjednako meri uvažene. Ipak, u završnom delu rada nešto veća
pažnja će biti pridodata demokratskoj tradiciji.

Štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji su tema koja je bila predmet brojnih
socioloških analiza. Jedan od pionira u ovoj oblasti i autor još uvek najznačaj-
nije studije, sociolog Neca Jovanov, u svojoj knjizi obrađuje period od 1958.
do 1969. godine. Uz Necu Jovanova, korišćeni su i radovi Nebojše Popova,
Vladimira Arzenšeka, Stana Možine i Lidije Mohar, koji su takođe pisali u vre-
me socijalizma. Svi oni su kritički pristupali ovom pitanju, ne ustručavajući se
kritike prema vlastima. Od studija nastalih nakon raspada socijalizma posebno
je značajno pomenuti knjigu Nade G. Novaković, koja se bavi širim pitanjem
položaja radničke klase u socijalizmu.

3 Uostalom, to zagovaraju teoretičari građanske neposlušnosti koji nastupaju iz radikalno de-
mokratske pozicije. Prihvatanje institucija liberalne države kao jedinog modela demokratije
predstavlja redukciju pojma. Tu se ubrajaju prvenstveno Hana Arent, Etjen Balibar (Etienne
Balibar) i Džejms Tuli (James Tully). Celikates 2021, 129–131.

4 Uostalom, niko to nije dovodio u pitanje u slučaju Britanske Indije i Gandija, kao i SAD i Kinga.

2. OSNOVNI ELEMENTI NEPOSLUŠNOSTI NA PRIMERU ŠTRAJKOVA

2.1. Statistički pregled štrajkova u SFRJ 1958–1980.

Potpuna i tačna statistička baza o broju štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji nije dostupna, pošto ona nikada nije ni vođena u celosti. Bez obzira na to, rad će se bazirati na onim podacima koji su dostupni. Prvi potvrđen štrajk⁵ u socijalističkoj Jugoslaviji dogodio se između 13. i 15. januara 1958. godine u Trbovlju i Hrastniku, kada je štrajkovalo 4.000 rudara (Jovanov 1979, 130). Glavni povod za štrajk bili su niski dohoci radnika. Zahtevi su se odnosili na nezadovoljstvo usled socijalnih razlika, koje su proistekle iz same organizacije (na primer, znatno veće premije za rukovodeći kadar), ali i iz šire socijalne sredine, poput izgradnje vila od strane rukovodećih funkcionera i nerešenog stambenog pitanja radnika (Mohar 1987, 8). Nakon što su republički i savezni organi prihvatili deo zahteva (koji su se mahom odnosili na dohodak), štrajk je prekinut (Mohar 1987, 131–132). I u narednim godinama, bez obzira što je zvanično ignorisao ovo pitanje, partijski i državni vrh je nastojao da prihvati štrajkačke zahteve, kako bi se izbegla „neprijatna situacija”.⁶

Prvi štrajkovi su otpočeli u Sloveniji, ali su se ubrzo javili i u drugim republikama. Najveći broj štrajkova i učesnika u njima je bio u najrazvijenijim delovima zemlje: Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji (Vojvodina), a najmanji u pokrajini Kosovo (Jovanov 1979, 137). Na primer, po podacima za period između 1964. i 1966. godine (Jovanov 1979, 137), od ukupno 654 štrajkova, njih 188 se odigralo u Sloveniji (28,7%), 107 u Hrvatskoj (16,4%) i 198 Srbiji (30,3%).

Prema nepotpunim podacima, ali jedinim sa kojima je raspologao, Neca Jovanov (1979, 137) je utvrdio broj štrajkova za period od 1958. do 1969. godine. On je došao do broja od 1.906 štrajkova (sa prosekom od oko 150 po godini). Broj učesnika je poznat jedino za 1964, 1965, 1967. i 1968. godinu, a godišnja cifra se kreće od 9.000 (1965), pa sve do čak 19.206 učesnika (1968). U svom istraživanju broja štrajkova, Stane Možina iznosi i veći broj. On tvrdi da je u periodu od 1958. do 1970. godine bilo čak 2.500 „parcijalnih obustava rada” sa učešćem od oko

5 Predrag Marković, na osnovu razgovora sa „sindikalnim veteranima”, tvrdi da ima informacija da je štrajkova u Beogradu bilo i ranije, 1955. godine (Marković 2014, 53).

6 Prethodnim istraživanjima je utvrđeno da su se štrajkovi pokazali kao efikasno sredstvo, prvenstveno na mikronivou. Vlast je uglavnom brzo ispunjavala zahteve u vezi sa ličnim dohotkom. Međutim, od kraja 1970-ih godina dolazi do promene (Popov 1969; Mohar 1987; Marković 2014). Sve više je bilo štrajkova koji su prekidani davanjem obećanja, koja kasnije nisu bila ispunjena. Intervencije političko-izvršnih organa i skupština društveno-političkih organizacija su preduzimate posebno u slučaju masovnih štrajkova koji su potencijalno mogli da proizvedu lančanu reakciju.

120.000 radnika (Možina 1971, 450). Broj štrajkova se intenzivirao posebno nakon privredne reforme iz 1965. godine, kada dolazi do porasta socijalnih razlika i otpuštanja više stotina hiljada ljudi. Obustavom rada radnici su primoravali vlast da nađe brza rešenja za pitanja koja su ih mučila mesecima ili godinama.

Na osnovu ankete, koju je sproveo u svom istraživanju, sociolog Neca Jovanov (1979, 143) je utvrdio da je postojao fenomen ponavljanja štrajkova u istim radnim organizacijama. Ovaj podatak ukazuje na izvesnu svest kod radnika u pojedinim jedinicama, a koja se zasnivala na izgrađenom uverenju da je štrajk uspešan metod ostvarivanja ciljeva. Štrajkovi su uglavnom trajali kratko. Od 494 štrajka za koje je, na osnovu svoje ankete, Neca Jovanov utvrdio dužinu trajanja, čak 388 njih je trajalo jedan radni dan ili manje od toga (78,5%). Svega 45 njih je trajalo duže od dva radna dana (9,1%) (Jovanov 1979, 145). Nada Novaković (2007, 120) smatra da se to objašnjava činjenicom da su štrajkovi bili u potpunosti vaninstitucionalna i za političku vlast delegitimizirajuća pojava. Spontano formirana rukovodstva je bilo lakše ubediti da odustanu od štrajka, za razliku od dobro organizovanog sindikata, preko kojeg štrajkovi nisu išli. Štrajkači su tvrdili da sindikat nije predstavnik njihovih interesa, što se u na osnovu brojnih istraživanja pokazalo kao tačno (Novaković 2007, 124).⁷ Dok je u kraćim štrajkovima učestvovao i manji broj radnika, štrajkovi koji su duže trajali su ujedno bili većeg intenziteta, obuhvatali veći broj radnika i samim tim uticali na angažman većeg broja institucija, pokazavši se i efikasnijim.

Na osnovu pomenute ankete, Jovanov iznosi podatke o broju učesnika štrajkova. Najveći broj štrajkova (40,5%) je imao do 50 učesnika, dok je u svega 0,8% bilo preko 1500 učesnika (Jovanov 1979, 146). Ista anketa (Jovanov 1979, 149) pokazuje da je najveći broj štrajkova izbio u industriji (71,2%), zatim u građevinarstvu (7,3%) i u rudnicima (5,5%). Socijalna struktura štrajkova govori u prilog tome da su se proizvodni radnici u Jugoslaviji nalazili u nepovoljnijem položaju u odnosu na birokratiju, pošto su činili 80% u delu štrajkača (Jovanov 1979, 153). Čak i kada su im se pridružili, službenici i direktori su to činili samo u slučajevima potpunog štrajka od strane radnika (odnosno, oni nikada nisu bili inicijatori).

Na osnovu svoje ankete, Jovanov (1979, 161) je utvrdio da su u oko 45% slučajeva štrajkači smatrali da se uzroci štrajka, pored mikro, nalaze i na makronivou (u globalnom društvu). U okviru toga, čak 90% njih je tvrdilo da su uzroci u „lošim uslovima privređivanja i nepovoljnom položaju preduzeća na tržištu“ (Jovanov 1979, 161). Kada je reč o neposrednim povodima, oni su u preko 80% slučajeva bili povezani sa ličnim dohocima.⁸ U vezi sa tim, značajan

7 Upotrebićemo metaforu Nede Marković: sindikat se ponašao kao „vatrogosac“ u svom odnosu prema štrajkovima i zahtevima radnika.

8 Do tog procenta je došao Neca Jovanov (1979: 163). Slično pokazuje i Vladimir Arzenšek (1984), koji je, na osnovu ankete sprovedene u organizacijama u kojima se štrajkovalo, tvrdio da je 91% učesnika štrajkova navelo ekonomski motiv kao razlog štrajka.

je zaključak Lidije Mohar (1987, 19), po kojem okidač za štrajk nije u tolikoj meri bio u vezi sa visinom dohotka, koliko sa raspodelom „čistog dohotka“, prihoda kojim organizacija slobodno raspolaže. Zapravo, do štrajkova je najčešće dolazilo u organizacijama sa višim nivoom „čistog dohotka“. To pokazuje da je reč o zloupotrebi poslovne politike od strane rukovodećeg kadra (način na koji se raspoređuje dohodak i njegovo investiranje u poslovnu aktivnost). Stvarni uzroci štrajkova ležali su u nedovoljno razvijenom samoupravljanju i niskom stepenu uticaja radnika na odlučivanje u radnoj organizaciji (Arzenšek 1984, 10). Oni su bili u vezi sa makroekonomskom slikom Jugoslavije, koja je bila opterećena međusobnim suprotnostima između države, samoupravljanja i otvorenog tržišta, kao i redistribucijom društvene i političke moći. U anketnom ispitivanju stavova članova radničkih saveta, Vladimir Arzenšek (1984, 10) je utvrdio kako većina njih smatra da se uticaj radnika u donošenju odluka u preduzeću kreće između 1% i 5%, dok je prosečan uticaj rukovodioca oko 26% i stručnjaka oko 22%.

2.2. Pravni okvir analize

Praktično ne postoji teoretičar građanske neposlušnosti koji ne uključuje otvoreno kršenje zakona kao suštinsko obeležje građanske neposlušnosti. Bez izlaska iz legalnih okvira nema ni čina neposlušnosti. Zato je neophodno postaviti pitanje o poziciji štrajkova u pravnom sistemu socijalističke Jugoslavije.

Štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji su otvoreno svedočili o prikrivenoj protivrečnost između proklamovane teorije i prakse. Oni su izbijali mimo organa samoupravljanja, Saveza komunista, sindikata i omladinskih organizacija, pa kao takvi predstavljaju „divlju“, spontanu pojavu – odnosno, nije ih organizovala ni jedna društveno-politička struktura. Jirgen Habermas (1985, 98) je, na primer, spontanost razumeo kao jedan od važnih činilaca građanske neposlušnosti.

Jugoslovenski pravni sistem u socijalizmu je u potpunosti ignorisao pitanje štrajkova. Ni u jednom ustavu ili zakonu, počev od 1945. godine, nema nika kvog direktnog pomena štrajka (Jovanov 1979, 35). Slična je situacija i sa političko-pravnim dokumentima, gde se takođe štrajk ne pominje. Državni organi (poput Sekretarijata unutrašnjih poslova) redovno su evidentirali štrajkove i pratili njihove pojave, ali do formulisanja zvaničnog partijskog i državnog stava nikada nije došlo (Jovanov 1979, 36). Pošto su tekli mimo zvaničnih struktura, a nijednim pravnim propisom nisu bili obuhvaćeni, pravna priroda ovog fenomena zbunjuje (Možina 1971, 450). Vlast je štrajkovima prilazila u odnosu na svoju procenu situacije, nekad sa većim, a nekad sa manjim razumevanjem. Svakako, pravo na štrajk nije postojalo i država je uvek mogla da primeni aparat prinude tretirajući skup kao nasilno ometanje procesa proizvodnje. Na osnovu toga, sama pojava je nužno zalazila u okvir ilegalnog delovanja (Novaković 2015, 198, 205). *Zaključcima* iz 1969. godine Partija je definitivno ostala na

liniji da su štrajkovi antisamoupravne i nelegalne pojave, pa Predsedništvo SKJ predviđa krivičnu odgovornost za one pojedince (ili radne organizacije) koji su inicirali obustavu rada (Jovanov 1979, 32).

Dugo godina se o ovoj vrsti konflikta uopšte nije govorilo u medijima, da bi se kasnije pojava „priznala“, ali ne i legalizovala (Novaković 2007, 113). Lidija Mohar smatra da je prvi štrajk u Trbovlju 1958. uticao na Partiju da na svom VII kongresu naglasi kako Jugoslavija „nije beskonfliktno društvo“ i kako je sam socijalizam protivrečan, pa da je zadatak Partije i sindikata da savlada te protivrečnosti (1987: 10–11). Međutim, u pitanju je samo interpretacija, pošto direktnog pomena štrajkova nije bilo. Pošto je ova pojava mogla da poljulja legitimitet Partije, interes vrha je bio da sa što manje ustupaka i u što kraćem roku okonča štrajk (zbog čega su neposredni povodi zaista uklanjani) (Novaković 2007, 119). Tek od 1964. godine počinje prvi put da se govori o štrajkovima (Popov, 1969). Prvi zvanični dokument koji se bavi ovim pitanjem donet je tek jedanaest godina nakon prvog štrajka.⁹ Brojni društveni i politički organi su početkom 1970-ih skretali pažnju na potrebu rešavanja pravnog pitanja štrajka i definisanja pravila za rešavanje konfliktnih situacija koje bi nastupile (Jovanov 1979, 35–41). Međutim, pravno rešenje ovog pitanja nije postignuto. O tome govori i način na koji je partijski i državni vrh u medijima govorio o štrajkovima. Umesto pojma „štrajk“, upotrebljavani su termini poput „obustava rada“ ili „prekidi rada“.¹⁰

Tretiranje problema štrajkova u socijalizmu prelama se na pitanju karakteristika društveno-političkog sistema koji za sebe tvrdi da je „samoupravni“ i „radnički“. Iz ugla društveno-političke teorije, priznanje štrajka je u kontradiktornosti sa tvrdnjom da je sistem ostvario samoupravne odnose. U tom smislu je stav Ivana Božičevića, koji tvrdi da štrajk nema logike u ostvarenim samoupravnim odnosima, teorijski opravdan (Božičević 1959). Međutim, ovakav stav zanemaruje realno-političku situaciju na terenu i ne problematizuje stvarne odnose u jugoslovenskom društvu, pa samim tim i redukuje kompleksnije shvatanje samoupravljanja kao „dugotrajnog procesa socijalne revolucije“.

9 Do toga je došlo na Sedmoj sednici Predsedništva SKJ 15. decembra 1969. godine, kada su usvojeni „Zaključci o konfliktnim situacijama u radnim organizacijama i zadacima komunista u njihovom samoupravnom rešavanju“ (Tekstu pristupljeno u *Prilogu 1.* studije Nece Jovanova, 1979, 193–199). Po oceni Predsedništva, štrajk ima negativne posledice – nanosi ekonomsku štetu i „usporava razvoj samoupravljanja“.

10 Zanimljivo je da Lidija Mohar (1987) primećuje kako je jedino štrajk u Trbovlju nazvan „štrajkom“, dok su kasniji štrajkovi nazivani „obustavama rada“. Od 1964. godine se isključivo koristi pojam „obustave rada“. Nada Novaković (2007, 114) nabroja sledeće termine koji su kružili u medijima: „neopravdani prekid rada“, „sukob koji se nije mogao rešiti redovnim putem“, „incident“, „iznuđeni sastanak“, „vanredni zbor radnika“, „nedopustivo sredstvo“ i slično. Cilj je bio prekriti klasnu suštinu ove pojave (Mohar 1987, 12). Nebojša Popov (1969) smatra da su politički funkcioneri smatrali da je štrajk inherentan kapitalističkom društvu i da bi ovaj pojam, za društvo u kojem nema takvog „antagonističkog sukoba klasa“, bio neprimeren.

Mišljenja društvenih teoretičara, kao i partijskih teoritičara, variraju od toga da je štrajk u potpunosti antisamoupravna pojava do toga da on donekle ima smisla i da zaslužuje posebnu pažnju (Jovanov 1979, 46–69). Na primer, Veljko Vlahović štrajkove vidi kao konflikt između samoupravljanja i birokratije, pa ga i ocenjuje pozitivno.¹¹ Ipak, samom pitanju se pristupalo vrlo oprezno od strane funkcionera.

Pošto nisu bili predviđeni zakonom i kao takvi tretirani kao „neopravdana obustava proizvodnje” ili „remećenje proizvodnog procesa”, štrajkovi u socijalističkom sistemu su nedvosmisleno bili ilegalni. U odnosu na kršenje zakona, Hugo Badu (1961: 657) i Džon Rols (1971: 326) govore o direktnoj i indirektnoj neposlušnosti. Direktna neposlušnost se odnosi na kršenje istog zakona zbog kojeg se i primenjuje neposlušnost, dok je indirektna neposlušnost generalno kršenje zakona u znak protesta (na primer, ilegalna blokada puteva). Pošto su se povodi i uzroci štrajkova odnosili na nezadovoljstvo usled socio-ekonomskog položaja i opšti osećaj pravde u društvu, oni potpadaju pod indirektni vid kršenja zakona.

Građanska neposlušnost se uobičajeno shvata kao protest protiv određenog zakona ili postojećeg institucionalnog aranžmana. To ne znači da štrajkovi ispadaju iz okvira definicije neposlušnosti. Hauard Zin (1968: 119) smatra da građanska neposlušnost može poprimiti nekoliko formi: „nezadovoljstvo usled postojećeg zakona, protestovanje usled nepravednih uslova ili simbolično iskazivanje zahteva za poželjnim zakonom ili uslovima”. Štrajkovi su se odnosili na protestovanje usled nepravednih uslova uz, istovremeno, iskazivanje zahteva za unapređenje istih. Brajan Smart (Brian Smart), razrađujući Rolsovu definiciju, naglašava da predmet adresiranja može biti „javni moralni osećaj” koji se ispoljava mimo konkretnih zakona ili socijalnih institucija (Smart 1978, 264). Ako ovo prihvatimo, to znači da prigovor može biti upućen diskriminacionoj politici u sferi socijalne politike, a ne u sklopu zahteva za promenom konkretnih zakona ili institucija. Mišljenja smo da se Smartova definicija, po kojoj građanska neposlušnost uključuje čin „ili direktnog svesnog kršenja zakona ili zabrane, ili svesnog neprihvatanja zvanične interpretacije zakona”, savršeno uklapa na primeru jugoslovenskih štrajkova (Smart 1978, 267). Do njih nije dolazilo kako bi se izneo zahtev za promenom pozitivnog prava, već kako bi se preispitala „zvanična interpretacija” tog prava.

2.3. Priroda konflikta na slučaju jugoslovenskih štrajkova

Uz otvoreno kršenje zakona, svi teoretičari su saglasni da građanska neposlušnost mora sadržati nenasilni karakter. Džon Rols (1971: 321) to obrazlaže na način da, pošto je u pitanju ideja komunikacije sa dominantnim shvatanjem

11 Tekst je objavljen u listu *Borba*, 18.12.1966. Citirano prema Jovanov 1979, 61.

principa pravde, koja se sprovodi u javnom prostoru sa idejom obraćanja, nasilje bi protivrečilo prirodi akcije. Cilj je javno iskazati prigovor savesti i duboko uverenje da je potrebno opomenuti mnjenje usled određene nepravde. Dakle, da bi čin bio građanska neposlušnost neophodno je da pojedinac ili grupa ne iniciraju nasilje, niti prete njime kako bi postigli cilj.¹² Bez obzira na saglasnost liberalnih i levičarskih teoretičara po ovom pitanju, postoje oni koji odbacuju, po njima, ovako pojednostavljeno shvatanje nasilja. Na primer, Kimberli Braunli (Kimberley Brownlee), razmatrajući Rolsov argument, skreće pažnju da postoji više tipova nasilja, poput mentalnog ili demonstrativnog nasilja (Brownlee 2012, 21–22). Umesto da protest deli na nasilni i nenasilni, Braunli (2012, 24) uvodi dihotomiju prinuda–ubeđivanje. Dokle god čin protesta zadržava ubeđivački, komunikativni odnos prema vlastima i javnosti određeni elementi nasilja su prihvatljivi. Kada nestane ubeđivački aspekt, a prevlada čista prinuda, prekid razumevanja i potpuni konflikt, po njenom mišljenju, čin gubi karakter građanske neposlušnosti.

Štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji su u oko 95% slučajeva¹³ bili u potpunosti nenasilni, pa kao takvi ispunjavaju ovaj preduslov i odgovaraju opšte-prihvaćenoj definiciji. Međutim, bilo je nekoliko izuzetaka. Tokom štrajka koji je izbio u Riječkoj luci u junu 1969. godine, a u kojem je učešće uzelo 1.500 od 4.600 zaposlenik radnika u Luci, došlo je do nasilja. Naime, deo radnika iz Luke se uputio ka zgradi preduzeća iz koje je zatečene službenike izbacio na ulicu. Došlo je do fizičkog napada na generalnog i finansijskog direktora, predsednika sindikalne i partijske organizacije, glavnog analitičara, kao i nekolicinu drugih službenika. Radnici su neke od njih jurili ulicama grada i tukli (Popov 1969). Do slične situacije je došlo i prilikom štrajka radnika „Tomosa” u Kopru (maj 1968). Ipak, to nije bio stav, niti plan većine radnika, što pokazuje i jasno ograđivanje i kritika tih postupaka od strane radnika na kasnijim sastancima.

Kada je reč o aspektu prinuda–ubeđivanje, koji predlaže Braunli, analiza je komplikovanija. Svedeni na ograničen okvir pojedinih organizacija, štrajkovi nisu mogli da imaju efikasnu snagu prinude i radnici su toga morali biti svesni (Jovanov 1979, 169). Ipak, pošto je većina istraživača saglasna o klasnoj prirodi ovog konflikta, sigurno je da je izvesni stepen potpunog nerazumevanja i prekid komunikacije bio prisutan. U tom sukobu, po rečima Nade Novaković (2007, 127–128), možemo jasno identifikovati dve klase. Sa jedne strane imamo vladajuću, birokratsku klasu (koncentrisana u partijskoj i državnoj strukturi sa najnižim slojevima rukovodstava u preduzećima); sa druge strane je

12 U čemu se podjednako slažu liberalno i demokratsko krilo u okviru teorije (Bedau 1961, 656; Rawls 1971, 321–322; Arendt 1972, 76–77).

13 Po podacima Nece Jovanova, 92% štrajkova su bili u potpunosti mirni (Jovanov 1979, 170). Pozivajući se na anketu koju je sproveo na teritoriji Slovenije, Vladimir Arzenšek (1984) je još ubedljiv. Po njegovim podacima, u svega 4% štrajkova je došlo do fizičkog nasilja (Arzenšek 1984, 63).

radnička klasa (koja je fragmentirana, nedovoljno artikulirana u zahtevima i lišena sredstava za radikalnu transformaciju društva). Nebojša Popov (1969) govori o dva pola – dok su sa jedne strane radnici, sa druge je politokratija (sa najznačajnijom podgrupom, birokratijom). Štrajkovi su tako bili upereni upravo protiv tog drugog, birokratskog pola, koji je koncentrisao moć i lišavao radnike uticaja. Vladimir Arzenšek (1984, 61), na osnovu svoje ankete sprovedene na teritoriji Slovenije, tvrdi da je 4/5 učesnika štrajkova navelo da su njihove akcije bile uperene protiv rukovodstva preduzeća.

Bez obzira na određeni stepen pokušaja prinude, usled dubljeg, klasnog okvira sukoba, ubeđivački karakter štrajkova je bio snažniji. Okolnosti i okruženje u kojima je dolazilo do štrajkova uticalo je na takav tok. Postoje dobri razlozi zbog kojih ima smisla tvrditi da bi se taj element prinude (odnosno klasna borba) pojačao da su štrajkači imali razrađeniju infrastrukturu i kanale komunikacije. U tom slučaju je pitanje da li i u kojoj meri bi oni ostali u domenu građanske neposlušnosti. Ronald Dvorkin (1985, 106–113) ispoljavanje građanske neposlušnosti sagledava u dva vida: prvi se tiče prigovora savesti i očuvanja integriteta, dok je drugi zasnovan na shvatanju pravde. Pošto se jugoslovenski štrajkovi uklapaju u ovaj drugi vid, zanimljivo je pomenuti kakvim se strategijama, po Dvorkinu, učesnici u njemu služe. Nalik Braunli, Dvorkin (1985, 109) strategiju deli na ubeđivačku i neubeđivačku. Cilj ubeđivačke strategije je promena dominantnog mišljenja većine, odnosno ideja je da se neposlušnošću dela društva većina natera da preispita svoje stavove programa (Dworkin 1985, 109). Kao što je već navedeno, možemo zaključiti da su se štrajkači u Jugoslaviji služili primarno ubeđivačkom strategijom.¹⁴ Konfliktna situacija u slučaju štrajkova se nije formirala oko u potpunosti međusobno isključivih interesa. Slovenački sociolog Veljko Rus (Rus 1969, 822) tvrdi da, dokle god postoji načelna struktura interesa (zvanični sistem) koji vezuje sve strane, kompromis bez radikalne eliminacije suprotstavljenog pola moguć. U kontekstu jugoslovenskih štrajkova korisno je i skrenuti pažnju na Gandijevo (Mohandas K. Gandhi) vezivanje pojma neposlušnosti i nenasilnog otpora sa pojmom nekooperacije (Gandhi 1961, 238). „U slučaju da vlada čini tešku nepravdu subjekti moraju da napuste kooperaciju potpuno ili delimično kako bi nagonili vladara da odustane od nepočinstva” (Gandhi 1961, 115).

14 Sa druge strane, neubeđivačka strategija cilja na stvaranje situacije prevelikih troškova za nastavak stare politike, zbog čega je vlada primorana (bez obzira na mišljenje) da odustane od takve politike. Materijalna šteta koju su štrajkovi u socijalizmu prouzrokovali je bila zanemarljiva, a to nije ni bio cilj samih štrajkača. Međutim, indirektno se može govoriti o rezultatima koji su odgovarali ovom tipu strategije, bez obzira što ona nije svesno primenjivana. Istraživanja su pokazala da je vlast nastojala da brzo udovolji štrajkačkim zahtevima i tako spreči njihovo širenje ili medijsku pažnju. Zato možemo govoriti o tome da je vlast procenila da bi „troškovi” nastavka štrajka bili skuplji od ispunjavanja zahteva štrajkača.

2.4. Javni karakter štrajkova

Građanska neposlušnost ne može biti privatno-izolovani akt, već uvek predstavlja javni apel.¹⁵ Takva priroda akta se ogleda ne samo u tome što je on usmeren na javne principe pravde, već zbog toga što se sprovodi u javnosti (Rawls 1971, 321). Većina teoretičara građanske neposlušnosti smatra da je reč o komunikativnom činu. U slučaju običnog kriminalnog akta počilnac ne nastupa sa idejom da komunicira sa vladom ili društvom u celini. Džon Rols (1971: 320, 322) smatra da se u izražavanju građanske neposlušnosti pojedinci zajednički angažuju u cilju komunikacije sa opštedruštvenim shvatanjem pravde, skrećući pažnju na pojave koje bi trebalo biti preispitane. To se postiže adresiranjem javnog mnjenja, koje je sačinjeno od prihvaćenog uverenja većine građana. Habermas to naziva „simboličkim apelovanjem na većinski osećaj pravde” (Habermas 1985, 99).

Učesnici jugoslovenskih štrajkova u istraživanom periodu nesumnjivo su stupali u komunikativni čin. Međutim, adresiranje je u njihovom slučaju bilo nešto drugačije od uobičajenog shvatanja. Štrajkači su apelovali na opštedruštveno shvatanje pravde van okvira proklamovanog sistema (na primer, prihvatanje da je normalno da rukovodstvo ima toliki uticaj jer je „najmudrije”). Ta činjenica se savršeno uklapa u Dworkinovo razumevanje građanske neposlušnosti kao pojave kojom se i ne dovodi u pitanje fundamentalna vrednost na kojoj počivaju politički sistem i društvo (Dworkin 1985, 105). Štrajkovi u Jugoslaviji predstavljaju pojavu tokom koje se ovakav vid komunikacije posebno izrazio. Štrajkači su apelovali na praksu, svakodnevnu realnost, koja nije odgovarala proklamovanim vrednostima sistema.

Ako želimo da identifikujemo pojedinačne elemente u javnoj prirodi čina građanske neposlušnosti možemo reći da tu spadaju otvorenost, vidljivost, neanonimnost, preuzimanje odgovornosti i informisanje o planiranoj akciji. Otvorenost, vidljivost i neanonimnost se obično ispoljavaju na sličan način. Problem sa jugoslovenskim štrajkovima je u tome što su oni u većini slučajeva ostajali izolovani na zatvoreni krug fabrike, pa samim tim nisu bili dovoljno otvoreni i vidljivi.¹⁶ Na osnovu svoje ankete, Neca Jovanov pokazuje (1979:

15 Neki od pripadnika demokratske struje u okviru teorije građanske neposlušnosti smatraju da se građanska neposlušnost ne može ispoljiti na nivou čisto individualnog akta, čak i ako on nije privatn. Za razliku od izvornog značenja pojma koji se vezuje za individualni čin Henrija Dajvida Toroa (Henry David Thoreau), što je uglavnom prihvaćeno od liberalnih teoretičara, Hana Arent građansku neposlušnost vezuje isključivo za grupu (Arendt 1972, 76). Taj element je nesumnjivo prisutan na primeru štrajkova.

16 Bilo je i nekoliko primera masovnijih štrajkova. Upravo je prvi štrajk u Trbovlju 1958. godine okupio 4.000 radnika. Nebojša Popov (1969) spominje još nekoliko primera, kada je čak dolazilo i do pretvaranja štrajkova u ulične demonstracije. Tako je, nakon prvog dana štrajka u Riječkoj luci 1969. godine, narednog dana na doku Luke održan protestni miting kojem je prisustvovalo

169) da je ovo bio slučaj u 89,7% štrajkova, dok je Vladimir Arzenšek, istražujući štrajkove u Sloveniji (1984: 61), došao do podataka od 85%. Bez obzira na tu činjenicu, bilo bi pogrešno isključiti štrajkove iz okvira definicije građanske neposlušnosti. Radnici koji su štrajkovali neanonimno nastupali su sa idejom da budu vidljivi i da isporuče otvorene zahteve. Nedostatak infrastrukture i sistematska ograničenja onemogućili su da to postignu u većoj meri.

Hugo Badu, jedan od istaknutih teoretičara neposlušnosti, smatra (1961: 655–656) obaveštenost vlasti jednim od suštinskih preduslova kojim se potvrđuje javni karakter građanske neposlušnosti.¹⁷ Međutim, kada je u pitanju informisanje o planiranoj akciji štrajkovi se ne uklapaju u tu definiciju. Štrajkovi su uglavnom izbijali stihijski, bez prethodne najave rukovodstvu ili radničkom savetu organizacije. Sami dometi štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji bili su ograničeni. Istorija štrajkova svedoči da su najbolje rezultate davali što masovniji štrajkovi, oni koji se iz fabrike prošire na čitavu granu proizvodnje li čak na čitavu teritoriju opštine, grada ili okruga (Novaković 2007, 122). Međutim, u jugoslovenskom slučaju do 1980. godine to nije bilo moguće usled problema organizovanja (prevelika spontanost, difuzno i slabo artikulirano nezadovoljstvo, nedovoljno razvijena sredstva komunikacije). Na osnovu ankete Nece Jovanova (1979: 175), u čak 60% slučajeva sredstva javnog informisanja nisu objavila ništa o štrajku i on je prošao potpuno nezapažen u javnosti. To je jedini deo navedene definicije koji se ne uklapa u okvir jugoslovenskih štrajkova. Međutim, pojedini teoretičari, poput Kimberli Braunli (2012: 23), odbacuju ovaj argument, smatrajući da bi informisanje autoriteta o akciji ugrozilo nju samu. Naša teza je da ovo ne predstavlja značajniju smetnju koja bi isključila štrajkove iz okvira definicije građanske neposlušnosti. Što se tiče elementa preuzimanja odgovornosti od strane učesnika, on je u slučaju štrajkova nesporan. Vlast je u početku primenjivala neformalne pritiske (poput saslušanja), ali se ubrzo prešlo i na institucionalne pritiske (sudeња). Prethodna istraživanja su utvrdila da je do sudskih procesa došlo u Nišu, Jasenici, Rijeci, Slavanskom Brodu i drugim mestima (Popov 1969).

3.000 ljudi. Prvi put je do pretvaranja štrajkova u ulične demonstracije došlo tokom leta 1968. godine, a u pitanju su štrajk osoblja bolnice u Ljubljani, zatim prosvetnih radnika u Ptuj, kao i radnika „Tomosa” u Koprnu (Popov 1969)

17 Habermas (1985, 100) takođe smatra ovaj element izuzetno važnim.

3. OPRAVDANOST I PRIRODA ŠTRAJKOVA U OKVIRU SOCIJALIZMA

3.1. Opravdanost štrajkova iz ugla teorije građanske neposlušnosti

Pitanje opravdanosti građanske neposlušnosti je dobro poznato mesto rasprave među društvenim teoretičarima. Na koji način se može pravdati otvoreno kršenje zakona u društvu gde vlast i institucije počivaju na legitimitetu i prihvaćene su od većine građana? Neki od teoretičara (Weinstock 2016, 707–709) smatraju da u relativno pravednom društvu, neposlušnost uvek znači izlazak iz regularnog, institucionalnog toka donošenja odluka i primenjivanja nedemokratskih metoda. Ovakav tip legalnog pozitivizma se pokazuje štetan za samu teoriju građanske neposlušnosti, zanemarujući potencijalno progresivnu snagu u odnosu na demokratiju koju čin građanske neposlušnosti može da proizvede. Zar Gandijev i Kingov slučaj, kao i brojni drugi pokreti, ne svedoče dovoljno o tome?

Raspravljajući o opravdanosti građanske neposlušnosti, Džon Rols formuliše nekoliko preduslova koji, ako se ispune, akciju čine pravednom (1971: 326–329). Po njegovom uverenju, neophodno je da akcija bude sprovedena kao rezultat „ozbiljne i dugotrajne nepravde” (1971, 326). Do štrajkova nije dolazilo zbog nezadovoljstva usled sitnih promena u preduzeću, a akcija je preuzimana tek nakon dugotrajnijeg nezadovoljstva zbog uslova koji su smatrani nepravednim. U brojnim istraživanjima jugoslovenskih sociologa, koja su već više puta spomenuta, utvrđeno je da su radnici smatrali da trpe ozbiljno nepravdu u sferi materijalne raspodele i društvene moći.

Drugi Rolsov preduslov je da akcija bude preduzeta kao poslednja mera (1971: 327–328). To ne znači uvek iscrpljenost svih pravnih resursa, već i situaciju u kojoj su učesnici uvereni da je bilo kakav dalji apel unapred osuđen na neuspeh. Za razliku od prvog preduslova, štrajkovi ne ulaze u ovaj okvir na prvi pogled. U znatnom procentu (72% slučajeva) štrajkovi nisu izbijali nakon iscrpljivanja svih mogućnosti da se putem samoupravnih organa reše problemi koji su ih prouzrokovali (Jovanov 1979, 168). Međutim, to ne znači da u tim slučajevima to u značajnoj meri nije ni pokušavano. Sve ukazuje da su radnici bili uvereni da je bilo kakav dalji apel unapred osuđen na neuspeh.

Ako je ostvarenost prvog i drugog uslova jasna, treći Rolsov preduslov je najteže primeniti na jugoslovenske štrajkove. Po tom uslovu, da bi bila opravdana, građanska neposlušnost se mora sprovesti u koordinisanoj akciji sa ostalim pripadnicima grupa koje su ugrožene u skladu sa prva dva uslova (Rawls 1971, 328–329). Ipak, brojni teoretičari koji ne dele Rolsova liberalna uverenja odbacuju ovaj uslov (Celikates 2021, 133). Bez obzira na to, korisno je dublje promotriti ovaj problem. Odgovor je sličan kao i kada je bilo reči o otvorenosti i vidljivosti štrajkova. Već je naglašeno kako su, usled objektivnih ograničenja, štrajkovi uglavnom bili izolovane pojave koje nisu mogle da zahvate globalno

društvo. Kao što je Zagorka Golubović, u jednoj od svojih analiza jugoslovenskog društva, naglasila, radnička klasa nije bila „konstituisana kao integralna snaga društva”, koja bi tako mogla da deluje povezano na svim nivoima društva (1971: 384). Umesto toga je bila svedena na atomizirane organizacije u okviru preduzeća, pa je i priroda, kao i dometi štrajkova, odgovarali toj činjenici. Očekivati bilo kakvu koordinisaniju akciju u okviru jedne grane proizvodnje ili cele industrije ne bi odgovaralo razumevanju istorijskog konteksta u okviru kojeg je do štrajkova dolazilo. Bez obzira na izolovanost na nivou parcijalnih struktura, Nebojša Popov (1969) smatra da se radi o pojavi „globalnog značaja”, a da je reč o simptomu znatno dubljih sukoba.

3.2. Tendencija ka daljoj demokratizaciji u okviru sistema

Mnogi teoretičari, poput Rolsa (1971: 336) i Habermasa (1985, 99, 103), skretali su pažnju da građanska neposlušnost paradoksalno može da doprinese očuvanju i učvršćivanju socijalnog i pravnog poretka tako što mirnim putem ispravlja nepravde i devijacije. Habermas građansku neposlušnost naziva „čuvarom legitimnosti” (1985: 103–105). Radikalno demokratski teoretičari u još značajnijoj meri prepoznaju „transformativni” potencijal neposlušnosti. On se nalazi izvan legalnog pozitivizma i prakse, a zasniva se na izazivanju vertikalne strukture društva (državni autoritet, vladajući sloj) od strane horizontalne (građani, oni nad kojima se vlada, jednaki) (Celikates 2021, 144). Ova tvrdnja je posebno primenjiva na primer štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji. Neca Jovanov pravda svoju tezu po kojoj su štrajkovi reakcija na opadanje uticaja radnika u organima samoupravljanja rezultatima svoje ankete, po kojoj su čak 93% učesnika štrajkova bili ujedno i članovi radničkih saveta, upravnih odbora i drugih organa radničkog samoupravljanja (1970: 158). Međutim, kako se koncentracija političke moći, kao i hijerarhijska organizacija društveno-političkih institucija povećavala, opadao je i uticaj proizvodnih radnika.¹⁸

Teorija o građanskoj neposlušnosti kao aktu koji isključivo izvire „odozdo”, sa ciljem dalje demokratizacije društvene sfere (politizacijom i participacijom), nastala je kao odgovor na dominantno liberalno shvatanje neposlušnosti tokom 1960-ih i 1970-ih godina (Celikates 2021, 132). Kao alternativu svođenju neposlušnosti na stabilizirajuću snagu u okviru poretka, radikalno-demokratska struja, koja se paralelno u pozadini razvijala, nudila je drugačiju viziju građanske

18 Na primer, tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina, ukupan procenat radnika u privredi iznosio je oko 80%, dok je njihova zastupljenost u upravnim odborima bila svega 35% u 1972. godini (Jovanov 1979, 78–80). Zastupljenost radnika u formalnim centrima odlučivanja opada još više kako raste hijerarhijski nivo tih centara. Tako je 1970. godine udeo radnika u radničkim savetima bio 55%, u upravnim odborima 32%, u skupština opštinama 13%, u skupštinama pokrajina 4%, a u republičkim i saveznoj skupštini svega 1% (Jovanov 1979, 81).

neposlušnosti. Howard Zin, jedan od istaknutih predstavnika pomenute struje, kao suštinsku nit akta neposlušnosti shvata pokušaj da se prevaziđe nesklad između zakona i pravde (Zinn 1968, 119–120). Po Zinu, taj čin je sadržan u procesu stalnog razvitka demokratije, pa je i neophodan. Za razliku od liberalnog shvatanja građanske neposlušnosti, koje se prvenstveno zadržava na odnosu između građana i države, Zin demokratiju sagledava kao pojavu u okviru društvene sfere (socijalna pravda, redistribucija resursa), iz koje se upućuje izazov postojećoj strukturi moći i elitama u državnoj sferi (Scheurman 2018, 61).

Demokratska teorija građanske neposlušnosti se pokazuje kao posebno primenjiva na slučaj štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji. Najpre, upravo je nesklad između zakona i pravde, o kojem govori Zin, glavni uzrok i povod jugoslovenskih štrajkova. Veći deo istraživača koji se bavio pitanjem štrajkova u Jugoslaviji, poput Jovanova, Popova, Mohar i Arzenšeka, smatralo je da je sistemski uzrok štrajkova nedosledno sprovođenje samoupravljanja u praksi, birokratska tendencija u organima samoupravljanja, kao i nedovoljno distribuirana društvena moć (Popov 1979, 73–95; Novaković 2007, 115). Konflikti u jugoslovenskom socijalizmu, bez obzira na skroman rezultat, mogu biti posmatrani kao „izvor socijalne dinamike i strukturalne diferencijacije” (Rus 1969, 819). Na tom tragu, Nebojša Popov ističe kako su štrajkovi „simptom spontanog rađanja samoupravljačkog radničkog pokreta i oblik borbe protiv onih koji obuzdavaju njegov razvitak” (1971: 334). Neposlušnost koja se ispoljava kroz štrajkove tako pomaže da se smanji jaz između pravno-pozitivnog okvira sistema (samoupravljanja) i svakodnevne realnosti (deformacija u praksi). Takvo tumačenje omogućava razumevanje jugoslovenskih štrajkova kao deo procesa razvitka vrednosti socijalističke demokratije, kojim se taj sistem ne ruši već samo približava svom demokratskom idealu (Popov 1971, 344).

Za kraj ostaje pitanje svesne i deliberativne odluke da se stupi u štrajk od strane učesnika. Kako bi se ispunili zahtevi radikalno-demokratske teorije građanske neposlušnosti, neophodno je utvrditi da su sami štrajkači u značajnoj meri bili svesni čina. Ipak, bilo bi preterano izneti takvu tvrdnju. Bez obzira što ne postoji istaživačka metoda kojom bi se ovo pitanje rasvetlilo, bilo bi nerearno očekivati da je razrađena svest zaista postojala. Radnici su bili pragmatično usmereni, sa zahtevima koji su se ticali uklanjanja neposrednih povoda za štrajk (lični dohoci). Neca Jovanov to objašnjava time da „radnici imaju pravu svest samo o onim nosiocima uzroka svog neadekvatnog političkog i socijalnog položaja koji su im blizu, koji se nalazi u njihovoj radnoj organizaciji” (1979: 187). Teško je tvrditi da su štrajkovi bili svesno stupanje radnika u otvoreni vid klasne borbe, kako bi se preovladale funkcionalne smetnje u okviru samoupravljanja. Na osnovu njihovih zahteva i dužine trajanja obustava rada (u proseku par sati), pre se može tvrditi da su oni bili reakcija na bazičnu nepravdu iz koje je proizlazio spontani odgovor u vidu neposlušnosti. Bez obzira na nedovoljno izražen deliberativni činilac, štrajkovi su indirektno proizvodili sličan efekat, a jasnu granicu nikada nije lako povući.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu istraživanja utvrđeno je da štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji u znatnoj meri odgovaraju definiciji građanske neposlušnosti. Činjenica da su izbijali mimo pravnog sistema, kao nenasilna akcija i sa idejom komunikacije, dovoljno je da ih sa pravom smestimo u okvir teorije građanske neposlušnosti.

Ipak, brojna pitanja u vezi sa štrajkovima ostaju otvorena. Prvo, njihov ograničen domašaj, svedenost na lokalni nivo i činjenica da usled posebnih okolnosti nikada nisu uspeli u pravoj meri da se izraze. Ne može se proceniti nivo u kojem bi štrajkovi poprimili drugačiju formu da su postojali kanali preko kojih bi oni mogli jasnije da se artikuliraju. Možda bi u tom slučaju klasni konflikt došao do većeg izražaja, pa bi oni samim tim izgubili obeležja građanske neposlušnosti. Svesnost učesnika da stupaju u čin neposlušnosti je još jedno problematično mesto, koje ne uklapa štrajkove adekvatno u okviru teorije.

Primena teorije građanske neposlušnosti pokazala se posebno uspešnom kada se štrajkovima pristupi iz ugla demokratske tradicije. Jugoslovenski samoupravni sistem i njegove protivrečnosti posebno odgovaraju shvatanju neposlušnosti kao mehanizmu kojim se mogu ispraviti devijacije i nesklad između proklamovanog i realnog. Štrajkovi su definitivno imali taj karakter, bez obzira što su od strane vrha skrajnuti i što na kraju nisu dali značajnije rezultate. Tendencija je svakako postojala.

U kojoj meri je ovo istraživanje relevantno i korisno za dalji razvoj kako teorije građanske neposlušnosti, tako i izučavanja istorije socijalističke Jugoslavije? Iz ugla jugoslovenskog socijalizma, ovakav pristup otvara priliku da se socijalističkom sistemu i istoriji radničkog pokreta priđe iz jednog ugla koji nije nužno klasni tip analize, kao ni liberalno čitanje istorije Jugoslavije. Ovakav pristup produbljuje analizu jugoslovenskog društva, pokazujući da je ono počivalo na znatno složenijim premisama. Sa druge strane, teorija građanske neposlušnosti, posebno demokratske i neliberalne tradicije u njenom okrilju, dalje se razrađuje pokretanjem pitanja praktične primene teorije na studije slučaja. Problemi primene određenih aspekata teorije doprinose da se i o teoriji dalje promišlja, a da se, samim tim, ona i dalje razvija i unapređuje.

LITERATURA

Arendt, Hannah. 1972. *Crises of the Republic*. Mariner Books.

Arzenšek, Vladimir. 1984. *Struktura i pokret*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.

Bedau, Hugo Adam. 1961. "On Civil Disobedience". *Journal of Philosophy*, 58: 653–665.

Božičević, Ivan. 1959. „Nužnost i izlišnost štrajka kao metoda i sredstva sindikalne aktivnosti u našoj stvarnosti". *Socijalizam*: 38–51.

- Brownlee, Kimberley. 2012. *Conscience and Conviction. The Case for Civil Disobedience*. Oxford: Oxford University Press.
- Celikates, Robin. 2021. "Radical Democratic Disobedience" in: Scheuerman, W. E. (ed.). *The Cambridge Companion to Civil Disobedience*. Cambridge University Press, pp. 128–152.
- Dworkin, Ronald. 1985. *A Matter of Principle*. Harvard University Press.
- Gandhi, M. K. 1961. *Nonviolent Resistance*. New York: Schocken Book.
- Habermas, Jürgen. 1985. "Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State". *Berkeley Journal of Sociology* 30: 95–116.
- Jovanov, Neca. 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis.
- Marković, Predrag J. 2014. „Radnički štrajkovi u socijalističkom i tranzicionom društvu Jugoslavije i Srbije”. *Tokovi istorije*, 1: 53–74.
- Mohar, Lidija. 1987. „Štrajk i nemoć radnika. Pokušaj sinteze rezultata istraživanja o štrajkovima”. *Sociološki pregled*, 3: 7–34.
- Možina, Stane. 1971. „Izvori konflikta u radnim organizacijama”. *Sociologija*, 3: 449–460.
- Novaković, N. G. (2015). „Sindikati i štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji”. *Peščanik – časopis za istoriografiju, arhivistiku i humanističke nauke*, 13: 198–213.
- Novaković, Nada G. 2007. *Propadanje radničke klase. Materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine*. Beograd: Rad.
- Pavlović, Momčilo, Marković, Predrag J. 2013. *Od radničkog saveza do samostalnih sindikata Srbije 1903–2013*. Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije.
- Pešić-Golubović, Zagorka. 1971. „Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost”. *Praxis*, 3–4: 373–396.
- Popov, Nebojša. 1969. „Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu”. *Sociologija*, 4. Dostupno na: <http://www.zsf.rs/analize/strajkovi-u-savremenom-jugoslovenskom-društvu/#ftn1> (Pristupljeno: 16 March, 2022)
- Popov, Nebojša. 1971. „Oblici i karakter društvenih sukoba”. *Praxis*, 3–4: 329–346.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Harvard University Press
- Rus, Veljko. 1969. „Samoupravni egalitarizam i društvena diferencijacija”. *Praxis*, 5–6: 811–827.
- Scheuerman, William E. 2018. *Civil Disobedience*. Polity Press.
- Smart, Brian. 1978. "Defining Civil Disobedience". *Inquiry*, 21: 249–269.
- Weinstock, Daniel. 2016. "How Democratic is Civil Disobedience?". *Criminal Law and Philosophy*, 10(4): 707–720.
- Zinn, Howard. 1968. *Disobedience and Democracy: Nine Fallacies on Law and Order*. New York: Random House/Vintage.

Pavle Antonijević

ANALYSIS OF YUGOSLAV WORKER'S STRIKES DURING SOCIALISM THROUGH THE LENS OF THE THEORY OF CIVIL DISOBEDIENCE (1958–1980)

SUMMARY

The research is an attempt to analyze the workers' strikes in Socialist Yugoslavia by applying the theory of civil disobedience. The study aims to identify specific elements of civil disobedience in the case of strikes. Numerous issues related to the legality of the action, its non-violent nature, and public character are discussed. The research mainly applied the dominant understanding of civil disobedience, which defines it act as an open and non-violent violation of the law with an appeal to the public understanding of morality. However, in certain aspects, the difference between individual traditions within this theory has been approached. Research has shown that workers' strikes in Socialist Yugoslavia can be treated in large part as a form of civil disobedience. The democratic tradition within the theory of civil disobedience is particularly conducive to this thesis. The conclusion is that the strikes showed strong democratic tendencies within the self-management system. They did not have an anti-systemic character but sought a more consistent application of what was proclaimed.

KEYWORDS: Yugoslavia, Socialism, Workers' strikes, Civil disobedience.